

Единадесета глава

ТРУДОВО-ПРОИЗВОДИТЕЛНО РАЗСЛОЯВАНЕ. Двете нови класи

Във втора глава подробно се спряхме на производителния принцип в обществото, при здравословното му функциониране и осигуряване на съответно равновесие сред населението – между поколенията и основните социални слоеве, между основните културно-традиционни и етно-народностни общности, между основните класи и професионални съсловия, между общностите с различен човешки капитал и гражданска интегрираност. На тези проблеми в съвременното общество и възпроизводството на населението и трудовите ресурси е посветен и следващият трети раздел от книгата. Тук ще акцентираме на едно изключително важно стратификационно разделение, възлово за цялата проблематика на демографската криза и преките поражения от нея върху икономиката и стабилността на държавата.

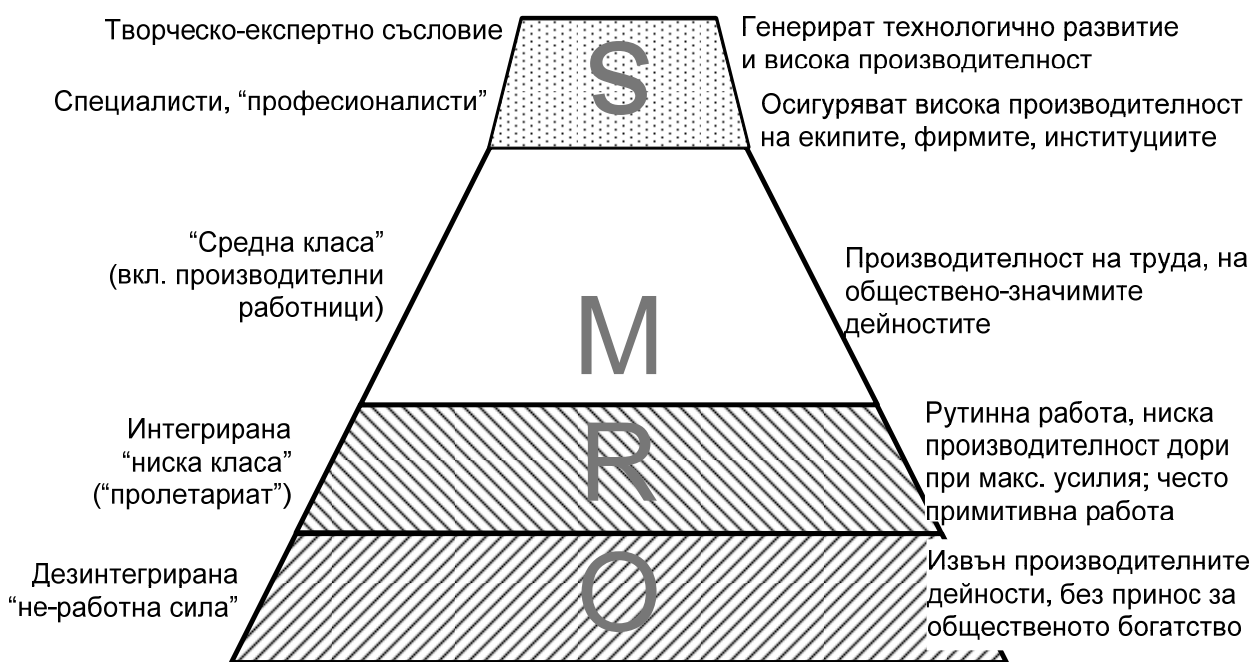
Специален интерес представляват процесите на формиране на две нови класи – условно да ги назовем „на *излишните*” и „на *ленивите*”. Те не са съществували по времето на Маркс, през индустриалната епоха (Втората вълна), в епохата на класическия капитализъм или през така нар. „*модерна епоха*”, времето до 70-те години на ХХ век.¹

Общото между тези две нови класи е, че те *изваждат* значителна част от трудоспособния контингент на обществото, вкл. добре и високо образовани и професионално подготвени хора, от икономиката, от сферите на материалното и духовното производство, от общественозначимите продуктивни дейности, от гражданската маса на производителното население. Голяма част от човешкия капитал на обществото и държавата по този начин „*се замразява*” и с времето се *обезценява* – подобно на замразените пари в депозитни сметки с ниска лихва или на техниката, която стои без да работи.

¹ Виж Мирчев, М. *Две нови класи в структурата на българското общество...* С., 2008.

Извадените от оборот замразени пари намаляват – инфлацията ги подяжда, или пропускат да се увеличат поради нереализирано предприемачество и пропуснати печалби. Изоставената в складове и бездействаща в цехове техника също пропуска възможните печалби, амортизира се преди да е заработила, морално остарява. Така е и с човешкия капитал у хората – образоваността им изостава от времето, културата им се отмества встрани от реалностите, квалификацията им не догонва развитието, губи се умението да се работи в екип, губи се чувството за лоялност и съпричастност към колеги и фирма, изпарява се трудоспособността и издръжливостта, изчезва мотивацията за активност, мързелът надделява и ежедневието става лениво, човек се отказва от амбициите си и застива в удобството на тлеещото ежедневие.

Стратификационен профил според производителността на потенциалната “работна сила” /трудоспособните в страната/

Автор: Михаил Мирчев, 2008. По Питър Дракър. *Пост-капиталистическо общество*, 1993.

Основни Зони:

S – успяващи, извоюващи си привилегии, забогатяващи и проспериращи, самочувствие на включени в „единия милиард“ заедно с елитите.

M – ниска зона на интеграция, разколебан статус на средна класа, риск от спиране на просперитета, страх от изпадане и конформизъм на гражданското оцеляване.

R – рискована зона на дезинтеграция, критичен недостиг на човешки капитал и граждански качества, ситуация на физическо оцеляване.

O – аутсайдери, изключващи се и изключвани, под минимума за гражданска интеграция.

Разглежданите в тази глава две нови класи са *доминантно консумативни*. Като масови съвкупности те активно участват в преразпределението на значителна част от произведените обществен доход и блага – присвояват и използват значителна част от тях, но без да имат непосредствен принос в общественото им производство. Тако-

ва преразпределение на доходите и на богатата води до неправомерно намаляване на доходите и богатата за преките участници в производителния стопански и обществен процес, на вложилите своя труд и способности, умения и квалификация, жизнена енергия и лично време.

Така се създават *типично класови взаимоотношения* между трудово-продуктивните и консумативните, между създаващите блага и разчитащи на съответно възнаграждение, и присвояващите значителна част от печалбата и възнагражденията без да имат трудов принос. Класическата класова разделителна линия е между имащите или лишените от капиталова собственост и сила. Като основна гражданска разделителната линия са спазването на закона и обществените норми или асоциалността. Тук въвеждаме *производителност или консумативност* като допълнителна разделителна линия, която граждански и икономически е изключително значима.

Всъщност обществото се разделя на две: (1) население, което е *ангажирано* в създаването, възпроизводството и натрупването на общественото богатство; (2) и население, което *не участва* активно и ползотворно в този процес, стои само откъм потреблението, откъм консумацията на блага. Модерната епоха раздели производството от потреблението. Пост-модерната епоха извади огромна част от трудоспособното население извън производителната му част.

През последните две десетилетия втората част от населението в България набъбна и поради своята маса стана рисков структурен проблем на обществото. Това е един от плодовете на Прехода в България. Относно капиталистическите западни страни още в началото на 80-те години проблемът е ясно артику-

лиран – учените констатирали, че за значителна част от младите поколения *трудът отпада като ценност*, те предпочитат да не работят и търсят алтернативни форми за своята социална реализация. Напр., през 1983 г. В Москва се провежда конференция, с участието на учени от Германия (ФРГ), Франция, Дания, Италия, Испания, Австрия, Финландия – дискутират се именно тези проблеми и обществени тенденции.²

Производително и консумативно население – проблемът за пропорцията

От изключителна важност за състоянието и бъдещето на държавата и обществото е пропорцията между тези две части. В съвременните общества делът на производителното население намалява, реципрочно се *разширява делът на консумативното* население. При това има един критичен минимален дял на производителното население, зад който масата на консумативното население става непоносимо голяма.³

Толкова голяма, че колкото и висока производителност да има работещото население, то произведеният обществен продукт все ще бъде недостатъчен. Може да се стигне до пропорция при която да бъде крайно недостатъчен. Както за развитието на икономиката и държавата, така и за повишаване на масовия жизнен стандарт. Както за възнагражденията на работещите, така и за социалните и пенсионните фондове за неработещите. Както за платежния баланс на държавата, така и за възможността на домакинствата да не затъват в зависимост от кредити и заеми. Както за стабилен семеен бюджет, така и за достатъчно средства за да могат родителите да инвестират в добро образование и за перспективна социална и професионална интеграция на своите деца.

По принцип стабилността на обществената система предполага единство и *здравословна пропорция* между производство и потребление. Съответно предполага в мотивациите на населението да доминира производителната компонента, а потребителско-консумативната да бъде производна от нея. Това е социологически принцип на стабилността и просперитета на обществото като система.

Сега, в прокламираното съвременно общество на благоденствие и високо масово потребление, при индоктринирана масова култура на хедонизъм и потребителство, не само че се разкъсва органичната връзка между производство и потребление, но по същество *отношението се обръща*.

Обръща се преди всичко поради това, че *потреблението изпреварва* във времето производството. Това става чрез масовизиращите се форми за живот на кредит. Все повече хора и общности първо потребяват, а след това отложено изработват цената на съответните стоки и услуги. Същото правят фирмите и държавите, когато затъват в дългове и финансов дефицит. Едно от измеренията на финансовата, ипотечната и борсовата криза, която се разрази през 2008 г. е по същество спукване

² Виж *Youth and Work in Europe*. Vol.1, ИНИОН на АН на СССР, Москва, 1983.

³ В тази връзка е тезата, че съвременното общество е „краят на *обществото на труда*“. Има се предвид, че *работата* по изкарване на прехраната и в легитимни трудовоправни отношения вече престава да бъде *структуроопределяща* в обществото. Виж Хабермас, Юрген. *Постнационалната констелация...* С., 2004, с. 134.

на този спекулативен кредитен балон.⁴ Кризата демонстрира, че е нужно възстановяване на реалната пропорция между борсови котировки и реална цена на акциите, между маса на потреблението и маса на произведените налични блага и стоки, между финансовата задлъжнялост и способността дълговете да бъдат връщани;

Освен това *потреблението ценностно се откъсва* от производството и производителността. Все повече хора и общности се настройват, че не само искат, но и могат да живеят даром – искат много и все повече жизнени блага, без да покриват дори елементарни норми на културна, гражданска и трудово-производителна интеграция в обществото и държавата, както се казва „без да си мърдат пръста”. Това е особена психология и особен манталитет, творение от последните 3-4 десетилетия в Западния свят, творение и в България през последните две десетилетия. Идеологемата „*потребителско общество*” внушава и култивира точно такъв манталитет. Вещната психология на ненаситното притежание от тип „да *имам*”, измества психологията от тип „да *бъда*” и „*принципа на реалността*”.⁵

В индивидуален план, когато консумативният начин на живот е със съзнанието, че е морално допустимо близките да те хранят и обезпечават без реципрочно лично усилие, че социалните фондове е допустимо да бъдат източвани под маската на социална слабост или под знамето на жертви на дискриминация, че е форма на свръхцивилизованост да спекулираш с механизмите на обществото и държавата като изсмукваш легитимно или престъпно доходи и средства за своето потребление, в такава ситуация имаме форма на *паразитизъм*. Обективният потребителски статус прераства субективно и ценностно в паразитизъм, придобива такова аморално значение. Става дума за жизнена философия, манталитет, статус и поведение на масов паразитизъм в съвременните западни общества. Масовата култура и рекламата ежедневно промиват масовата психика чрез подобни потребителски импулси, за тях възловата дума е „искам”.

Но нека се придържаме към обективните измерения на новото класово разслояване. Важното е, че двете нови класи *редуцират активния трудов* и производителен контингент на обществото до един *рисков минимум*. Така се застрашава: (1) икономиката – със спиране на развитието и самозадушаване; (2) държавата – с рязко разрастване на безпомощното население, което разчита за своето оцеляване на социални фондове и благотворителност; (3) обществото като организиран преди всичко производителен и после разпределителен механизъм.

Генезисът на двете нови класи

На практика съвременното общество на „*всеобщо благоденствие*” или иначе казано „*потребителското общество*”, и заедно с това „*информационното общест-*

⁴ Още преди повече от 20 години такива авторитети като Ли Якока говорят за „*дългът-чудовище*”, в който дори свръхмощна държава като САЩ се „*хвърля* с главата надолу”. Това се дължи на развихрения „консумативен *разгул*”. Но това е път през моментното удоволствие към тежка „*зависимост* от чуждите пари”, от държавни „*репарации* наопаки” в мирно време, плащани на страните-донори без война. Фаталното е, че „тази зависимост е нещо като *пристрастяване към наркотик*”. Виж. Якока, Ли. *Откровено казано... С.*, 1992, с. 223-229, 324-325.

⁵ Виж Фром, Ерих. *Да имаш или да бъдеш... С.*, 2002, с. 20-29, 228-238.

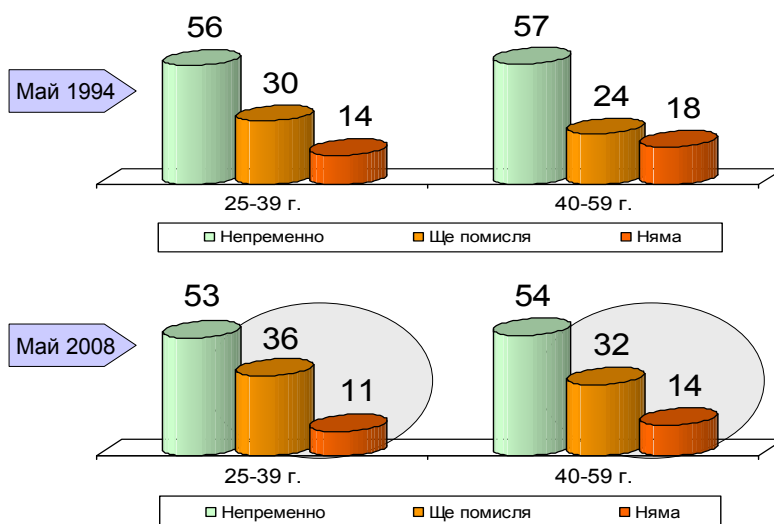
во” от Третата вълна (по Тофлър) извеждат значителни части от населението в трудоспособна възраст извън зоната на общественото производство. Това е население, което е потенциална „работна сила” за икономиката и обществото – като подготовка и качества, като нужда от трудови и узаконени доходи, в някаква степен и като нагласа за лична реализация чрез труд и професионална кариера. Но всичко това остава нереализирано, неопределено в конкретна трудова и общественно-производителна дейност. Това „изхвърляне” в ненужност на не малка част от реалния трудов и граждански контингент в съвременното общество е факт, въпреки хуманистичните пропагандни обложки за този тип общество.

Става дума за много проценти от населението, които, въпреки че са трудоспособни и могат да бъдат част от активния трудов и производствен контингент, остават неработещи и безработни, рентиери и издържани, спекуланти и комисионери, хора с девиантни и криминални доходи. Такива са защото: (1) или *сами се оттеглят* от общественно-продуктивни трудови и професионални ангажименти; (2) или защото обществото *не им дава възможност* да работят и да влягат свой личен принос в производството на общественото богатство. В първия случай е личен избор и отговорност. Във втория случай е системен ефект от структурата и функционирането на съвременното западно общество.

Във всички предишни общества морален и обществен императив е работата, продуктивността, производителността на всеки член от семейството, общността, нацията. Щом човек е работоспособен, той е трябвало да работи и е работел. Скитничеството и просията са били преследвани. Мързелът и лентяйството са имали строго негативно морално измерение. Обратно на работливостта, която е била възприемана като първостепенно и високо морално качество и човешко достойнство – и сред децата и младите, и сред възрастните и старите, и сред селяните и работниците, и сред чиновниците и интелигенцията, и сред привилегированите професии и класи. Изключение от това правило е правено единствено за някои елементи на аристократичното съсловие, както и в някои градове-конгломерати, в които се е набирала значителна маса от градски плебс.

С други думи, допреди 50-ина години цивилизацията се е развивала в съответствие с понятието „хomo фабер” (homo faber, man the maker, the working man). Човекът е бил схващан преди всичко като работещо и продуктивно същество. Практическите изключения са били минимални. Немислимо е било да се натрупа в рамките на обществото голям процент население, значителна маса хора, които въпреки своята трудоспособност да не работят и да не са общественно-продуктивни. Това удържане на обществото към труда и обществената отговорност е било в съответствие

По принцип, ако сте осигурен/а материално, ще работите ли?

Изт.: НПИ, АССА-М, Май 1994, Май 2008.

с „принципа на реалността” (по Фром). Сега става масово и принципно отклоняване от този принцип. Опитът предстои да покаже дали това е цивилизационен прогрес или обратно, ще се окаже цивилизационно заболяване и отклоняване от екзистенциалната същност на човека и човешкото общество.

Има няколко основни съвременни фактори, които генерират масата на двете класи, превръщат ги в голям дял от населението, пренатоварват обществото и държавата с тяхната издръжка:

Първият е автоматизираната и компютъризираната *техника и технологии*.

През последните десетилетия, в условията на високо технологична индустрия и земеделие, както и на масова компютризация, на интернет и мобилна комуникация, на кредитни карти и виртуални пари, значителна част от трудовия ресурс от предишната епоха се оказва излишен – ефективно работещата и развиващата се икономика няма нужда от значителна част от трудоспособното население. Спестяващите труда технологии, интелигентните машини, роботизирани и компютризирани, дистанционната комуникация, изместват работещите хора и превръщат в ненужни голяма част от тях. В икономическия смисъл на думата това прави значителна част от трудоспособното население обективно „излишно”, излишно доколкото е икономически безполезно (class of the useless, useless people).⁶ Разбира се, излишно само в рамките на досегашната структура на икономиката, която при новата техника, инфраструктури и комуникации може да работи по-производително с рязко намаляване на заетата работна ръка – създава се така нар. „технологична безработица”.

Автоматизирана поточна линия означава, че преди да бъде автоматизирана са работели, примерно, 2 000 души, когато е станала полуавтоматизирана са останали да работят 200 души, а когато е била компютризирана, роботизирана и автоматизирана са останали да работят 20 души. Когато се прави счетоводство на огромна фирма преди са работели 200 счетоводителки, когато са навлезли персоналните компютри счетоводителките стават 50, а когато тези компютри са в съвременна мрежа, вече и 10 счетоводителки могат да обслужват същата огромна фирма. Това обективно е негативна страна на новата високопроизводителна техниката, на компютризацията и компютърните мрежи, на дистанционните комуникации и контрол.

По тази линия свиването на труда в съвременното западно общество е обекти-

⁶ Виж Кастелс, Мануел. Възходът на мрежовото общество... С., 2004, с. 251-263, 260.

Мащабът на този процес в съвременните западни капиталистически общества е такъв, че се „пораждат опасения за разпадане на трудовите пазари, а от там и на цялата обществена структура”. Кастелс опонира, че „няма системна структурна връзка между разпространението на информационните технологии и движението на заетостта на икономиките като цяло”, в см. че тези технологии „самй по себе си не предизвикват безработица” и „изключване” от трудовия процес. Но мисля, че този обобщен негов извод противоречи на много от нещата, казани преди това от него при анализа за основните икономически развити западни страни.

По същество става дума, че информационните технологии са само един от мощните фактори, които структурират трудовия пазар, заетостта и мобилността на професионалната структура. В някои ситуации и страни и сега има други компенсирани фактори, които могат да неутрализират негативния социален ефект от новите технологии. Ако се разгърнат нови сектори в икономиката, социалните услуги, на творческите дейности, в културата и образованието, за общуването и отдиха, излишната работна ръка може да се пренасочва, да се преквалифицира, да бъде реализирана – както икономически, така и социално.

вен процес. Натрупва се голяма маса вече *ненужни работници и специалисти*, поражда се структурна безработица. От друга страна, така се възражда двувековния страх на работниците, че машината не само че е по-силна от тях, но в края на краищата ще ги направи излишни, елиминирайки ги като нещо значимо в производствения процес. Призракът на Нед Луд от XIX век оживява в нашето съвремие.

Ако за този вече ненужен трудов контингент обществото не създаде *алтернативна* трудова заетост, ако не се даде възможност за развиване на нови професии и други форми за производително обществено участие, то тези маси от бивши работещи и професионалисти са обречени на депрофесионализация и декласиране, на дългосрочна (структурна) безработица, попадат в ситуация на риск от лумпенизация, деградиране и социално изключване.⁷ Последното е лошият практически вариант, при който *производствено излишните стават социално изключени*, което закономерно или е следствие от, или води до социално и гражданско деградиране.

Обратната страна на така нар. „нови технологии“ в съвременните западни общества е факт с черни социални окраски, които не могат да останат незабелязани.

Технологиите изтласкват по-масово хора от *по-възрастните* поколения. Онези, които не успяват бързо и пълноценно да се адаптират към новата техника, към скоростта на комуникациите, към виртуалността на парите, към новите форми на делови комуникации и общуване. Не успяват бързо да се преквалифицират, да променят рутината в работата си, да се нагодят към нова организация на труда и трудови отношения, да се адаптират към новата среда и динамика. За разлика от младите, които „се раждат“ с новите комуникации и технологии (*digital natives*).

Така между поколенията се вклинява новата информационна и комуникационна техника. Тя същностно ги разделя в две цивилизационно различни реалности – възрастните в мнозинството си остават сред консерватизма от Втората вълна (*индустриално масово общество*), докато голяма част от младите се оказват далеч напред в манталитета и реалностите на Третата вълна (*информационно индивидуалистично общество*). Така възникват остро конфликтни отношения, отчуждаване между поколенията, вкл. в работната среда и колективите, в икономиката като цяло. Стига се и

⁷ Виж *Кастелс, Мануел. Пак там*, с. 254, 256. По същество точно това са направили добре управляваните икономики в богатите държави – за да не позволят новите технологии да задръстят обществото с прекалено голяма безработица.

Те частично са компенсирали този структурен ефект чрез паралелно бързо и мащабно *разгръщане на услуги* за „потребителското общество“. При това става дума за разгръщане не само на бизнес услугите, на услугите в комуникациите и мобилността, но и за услугите в здравеопазването и образованието, в отдиха и изкуството, както и разгръщане на разнообразни социални услуги. Всичко това се допълва от новите *екологични технологии* – като специфичен нов бизнес и стопанска сфера. Решението се търси и чрез намаляване на работното време – съкращаване на работните часове на ден, за да се запазят повече работни места, както и с прилагане на форми на *гъвкава* заетост.

Между другото това днес е покриван със забрава принцип на икономическата структура в условията на социализма (50-80-те години в България), на това се дължи високата заетост в онова общество, макар и при по-ниска обща производителност на труда в сравнение с капитализма. Тогавашната система постигаше толкова пълна заетост и чрез огромната си дотирана икономика – поради социални и териториални съображения, за да се предотвратят диспропорции и поляризация. Още, чрез системите за масова самодейност, масово включване в културни и образователни дейности, масови форми за техническо и научно творчество на младежта, масов спорт и туризъм.

до масови прояви на ейджизъм в обществения живот – в политиката и бизнес-активността, в медиите и културата, в нагласите за семеен живот и родителство.

Технологиите изтласкват по-масово и *нискообразованите*. Доколкото на тях не им стига умствена способност и култура, за да боравят с компютърната техника и мрежи, с новите документи и формуляри, форми за регистрации и получаване на лична информация. Доколкото не се справят със стреса от формализацията и технизацията в работната среда, нито могат да се адаптират към детайлната организираност и динамиката във времето, с нужната ясна координация и дисциплина във всеки сложен производствен организъм, нито могат да се възползват от виртуалните дистанционни форми за обучение и общуване, за пазаруване и работа.

Отпадат цели професии. Това е закономерно практическо следствие от промените в структурата на индустрията и земеделието, на услугите и търговията, на икономиката като цяло.⁸ Глобализацията направи това в страни като България със зашеметяващ размах и темпове – само за няколко години в началото на 90-те. Неминуемият резултат бе, че професионалната структура, която, както всичко останало при Глобализацията, бързо и рязко се поляризира, само за едно десетилетие социалните дистанции шоково се разтегнаха към двата полюса – на шеметното свръхбогатство и на мизерстващата изолираща бедност.

Към единия полюс се концентрират модерни, високотехнологични, творчески и изобретателски професии. Чрез тях хората си извоюват все по-привилегирован статус в обществото. Съсловията на професионалистите, високата средна класа става елитарна (и като доходи и стандарт, и като манталитет и снобска амбициозност, и като високомерно самочувствие) – включва се в така нар. „един милиард”, в световната космополитна общност.

А към другия полюс отиват не само изоставащите и трудно адаптиращите се, но и голяма част от интелигенцията, чиновничеството и квалифицираните работници. Техният труд става все по-рутинен, по зависим от компютрите и стандартизиращите програми, от информационните банки, от конструкторските и проектиращите софтуери. Значителна част от предишните творчески и аналитични професии сега пропадат към рутинен труд, с подтискаща техния индивидуализъм зависимост от компютрите и програмите, от някакви анонимни системни администратори и вездесъщи програмисти. Това по един изненадващ начин някак сродява тези сегменти от средната класа с ниските страти. Оказват се пролетариат с бели якички, пролетариат с високо образование, но с класово занижени възнаграждения и излетяло нанякъде статусно самочувствие. Оказват се притеснително близо до наистина ниските обществени страти на ниско образованите, на простоватите хора, на пролетариата с ръчния изнурителен труд. Притеснително близо до хората с примитивни форми не само на труд, но и на живот и общностни отношения.

⁸ Виж Кастелс, Мануел. *Пак там*, с. 165, 222-234, 284. Разглежда нарастващото значение на управленските, професионалните и техническите трудови позиции. Увеличаване броя на административните и търговските служители; намаляващия дял на работниците от пряко производствени и оперативни длъжности; нарастване на полу- и неквалифицираните работници в услугите. Поставя под съмнение тезата за поляризиране на трудово-професионалната йерархия, въпреки че по принцип я прогнозира. Данните му в тази книга са от 1992 г. Рязката поляризация се разрази в последните две десетилетия, така че тогава още не е могло да бъде отразена в категорична статистическа тенденция.

С една дума, новата комуникационна и информационна техника е изключително мощен практически фактор, разделящ обществото на така нар. „побеждаващи” и „губещи”, дистанцията между тях да се разтваря, ценностната и психологическата им съвместимост се травмира. Едните остават в зоната на житейския оптимизъм и приамливия просперитет, докато другите – в зоната на демотивацията и nihilизма, пред риска от декласиране и дезинтегриране. Новите технологии и комуникации са изключително силен стратифициращ фактор, която все по-ясно разделя обществото на привилегирована зона и на зона на изоставящо оцетените. Последните са все по-масов граждански контингент, който разраства двете нови класи.

Второ, това е либералният пазарен фундаментализъм.

Голяма маса работна сила се освобождава и става ненужна, когато икономиката е организирана и развивана върху принципа на либералния фундаментализъм – работят и оцеляват само фирми, които постигат печалба. Останалите или биват оставяни да фалират и спират производство, или целенасочено и бързо биват закривани, или биват оставяни дълго и мъчително да вегетират. Този характер на либералния фундаментализъм бе ясно и категорично проявен при Прехода в България. Само за няколко години в началото на 90-те освободената работна ръка и безработните стават над 600 000 души, около 15% от заетите в края на 80-те години. На тази основа се генерира и огромната трудова емиграция към Гърция и Австралия, към Западна Европа и Америка.

Отраслово погледнато, съвременната либерална икономика прави голяма част от трудоспособното население излишно като свива икономиката до печеливша индустрия и земеделие, търговия и финанси, като при това забавя или потиска секторите на битовите и особено на социалните услуги, на образователните и здравните услуги – особено за неплатежоспособното население, също и като свива сектора на културата и изкуството, на масовата творческа самодейност – особено когато от такива дейности не може да се извличат печалби.

Либералният фундаментализъм свива икономиката. Свива я като налага едностранчиво финансовия критерий за печалба, като фетишизира парите като самоцел, а не като средство. Зад идеологията за свобода и предприемчивост по същество обслужва монополни интереси на големи корпорации, разчиствайки конкуренцията от малки и средни фирми. Свива икономиката на отделната страна и като налага *отраслова матрица*, която е предопределена от наднационални и световни центрове на власт – това също е по логиката на монополизма, който през последните две десетилетия на Глобализацията бе прокарана от централизиранни световни центрове и институции на власт, на концентрация на капитала, парите и информацията (Световна банка, МВФ, СТО, централните властови институции на ЕС, ЕБР, и др.).⁹

⁹ Виж Стиглиц, Джоузеф. *Глобализацията и недоволните от нея...* С., 2003, с. 14-24, 60-81, 88, 152. Стиглиц обявява за старомодна теорията за пазарна икономика, която разглежда като съчетаване на три фактора: цени, частна собственост и печалба (с.156), както и за *отживял* икономическият фетишизъм *trickle-down* – очакване икономическият растеж автоматично да довежда до положителни ефекти за всички останали нестопански сфери в обществото, да достига положително и до всички слоеве на населението; разглеждане на икономическият растеж не само като необходимо, но и като достатъчно условие за редуциране на бедността и безработицата; води до достъпност на здравеопазването и добро образование, равенство и образование за жените (с. 88-90).

Либералният фундаментализъм свива икономиката като *елиминира социалните ѝ сегменти*. Онези сегменти, за които финансово-приходният критерий и печалбата са важни, но по-важен е социалният критерий: (1) да се съхраняват жизнени гражданските общности и работната сила; (2) държавният критерий да се опазват здравословните баланси в системата на обществото; (3) да се съхранява силата на държавата и достойнството на нацията; (4) да не се допуска да се обособяват мизерстващи гето-общности, големи маси от населението да бъдат затискани в дълбока бедност; (5) по-важно е образованието и културната интеграция на младите хора.

Либералният фундаментализъм принципно отрича и се опитва практически да възпрепятства поддържането на здравословен дял от *субсидирана и дотирана* икономика. Субсидирана и дотирана икономика, която да работи не само заради печалбата и финансовата ефективност, а и поради конкретна социална и обществена, държавна и национална значимост. Принципно се *отрича протекционизмът* от страна на националната държава в полза на местния капитал.¹⁰

Разбира се, отказът от държавен протекционизъм не може и на практика не можа да бъде възцарен изцяло в западния свят. Примери за това са протекционизмът на Германия спрямо концерна Фолксваген, или дотирането на земеделието във Франция, или провалената през 2007 г. сделка в Италия Al Italia да бъде купена от французи, и много други подобни примери от САЩ, ЕС-15, Япония.

Не случайно през 2008 и началото на 2009 г., при паническото търсене на изход от световната финансова и икономическа криза, лидерите в западния свят посегнаха именно на идеологическата светая светих – *отворената* икономика, подчиняваща се единствено на *конкурентния принцип* и целта да се *постига растеж*, без ограничения от страна на националните държави. Заговори се за протекционизъм (в САЩ, Европа, Русия). Чуха се апели да се купува само местна продукция (САЩ).

Големите западни държави започнаха да правят на практика две неща, които принципно противоречат на либералния фундаментализъм, не съответстват на догмата му за отворено общество и свободен глобален пазар: (1) фактическа *национализират* огромни компании и увеличават процента държавна собственост в икономиката, вкл. големи банки и застрахователи; (2) частично възстановяват *протекционизма* при регулиране на икономиката в дадена държава, въпреки членството ѝ в над-държавни регионални и световни структури. Какво друго са правителствените мерки за връщане на производствени филиали на големи корпорации от чужбина в родината (Франция). Провежда се драматична здравна реформа, която ограничава пазарното своеволие на частните здравни каси, застрахователи, болници (САЩ).

Става все по-очевидно, че преодоляването на тази световна криза ще зависи от намирането на здравословна пропорция между частен и държавен сектор в съв-

¹⁰ Това, и като теория, и като практика, е в принципно противоречие с прокламираната от стратегия Европа 2020 „*приобщаваща* икономика“. Самата стратегия не дава достатъчно дефиниране, а само подсказва, че става дума за икономика, която следва да държи сметка и за *социалните баланси*. А това на практика няма как да се осъществява без съответна доза протекционизъм, без субсидирана и държавно дотирана икономика, без работни места и за ниско-производителни работници, без изкуствено намаляване на безработицата, без широки и скъпи програми за подпомагане и социални инвестиции.

Този момент в Европа 2020 е крайно любопитен. Дали Европейския съюз наистина ще направи завой от крайно десен икономически либерализъм към „социалистическа“ икономика? Изобщо, в тази плоскост Европа 2020 звучи изненадващо „лява“!

ременната свръхмонополизирана икономика, както и от умението да се съчетаят отворен глобален пазар (с неговото движение на капитали, технологии и хора) с възстановяване на поне част от предишната регулираща протекционистична сила и действие на националните суверенни държави. В края на 2009 г. сякаш кризата в САЩ и Европа затихна, но фундаменталното структурно противоречие в икономиката и в обществото остана. А това ще е генератор на нови кризисни вълни.

Трето, гражданската грамотност има *все по-висок минимум*.

Друга основна причина за формиране на значителна маса икономически „излишно“ население е високата степен на *организираност и институционализация*, на съответната формализация и бюрократизация във всички дейности в публичния живот и в икономиката. В такава среда икономическото и гражданското включване предполага *висок минимален праг* на образование и социализираност, на гражданска грамотност и социални умения, на обществена дисциплинираност и интегрираност. Вече говорихме, че в съвременното *„информационно общество, основано на знанието“* малограмотността и неграмотността става индикатор за гражданска поднормалност и за принципна неспособност за ефективна обществена интеграция и здравословна социална мотивация.

По тази логика основното образование в България вече 40 години е конституционно задължително. Под основно образование се подразбира съответно издигане на всеки млад човек до минималното гражданско равнище за образование и умствена способност, за социализация и приемане на основни обществени норми и граждански ценности на поведение, на съответни мотивации и умение за обществено интегриране. Когато субективно някои хора или общности остават под тази минимална гражданска норма за индивидуална развитост, тогава те по същество *изпадат под и извън границите* на интегрираното общество, оказват се така или иначе изтласкани в позиция на аутсайдери, на изолирани, вкл. на гето-малцинства. Това по същество също е икономически „излишно“ население – поради принципната му неспособност за интегриране, неспособност за включване в конкретна организация и подчиняване на норми в обществена дейност и производствен процес.

Съвременното общество е все по-взискателно към своите граждани. Непрекъснато се *покачват минимумите*, които един човек или общност трябва да покрие – за да получи признание за нормалност и пълноценност, за да има способност за ефективно действие в условията на съвременната организация на обществото. Минимуми като базова образование и културност, като гражданска и организационна грамотност и умения, като финансова грамотност, като нужда да се борави с електронни документи, сложни формуляри, детайлизирани договори, като дигитална грамотност, умения и навици.

Много хора не издържат на тези покачващи се минимуми. Остават далеч под тях – фатално изостанали образователно, умствено и като културно равнище. В конкретна ситуация, дори и да имат добро желание да овладеят нужни им неща, оказва се, че не са способни да учат и мислят, че се стресират от информацията, че се озлобяват срещу знаещите и можещите. В този смисъл днес твърде много хора се усещат *„бомбардирани от Бъдещето“* (по израза на Тофлър). Притискани и изтласквани са под напора на новите изисквания за знание и комуникативни умения, от новата техническа и компютърна среда, от виртуалните измерения в новото ежедне-

вие, от принудата да се работи в модерната „свр̀хсимволна икономика”.¹¹

Много хора не издържат на този натиск и стрес – непрекъснато да трябва да учат и да овладяват нови неща, принуда да се адаптират към новости и промени, да се страхуват, че ще загубят доброто и дори високото си постигнато равнище в професия и работа поради динамиката и радикалността на промените. Така нар. „продължаващо образование” за много хора не е благо, а обратното – стресова ситуация на продължаващо усилие и страх дали отново ще се справят, за да съхранят достигнатата си позиция.

В други части на тази книга се анализира бързо формиращата се маса от неграмотни и малограмотни (64% от младите цигани, 23% от младите български турци, както и 9% от младите народностни българи), които поради това остават мисловно, интелектуално и културно недоразвити, а следователно и граждански под границата за нормалност и пълноценност. Доколкото при функционалната грамотност изискванията са още по-високи и бързо се повишават в съвременното свр̀х-институционализирано, свр̀х-компютъризирано и виртуално-комуникаращо общество. Стряскащо много хора не ги покриват, остават далеч под изисквания граждански минимум. Общо става дума за набъбваща маса от млади хора, които няма да могат да се справят с живота, не могат да бъдат наемани на добра работа, нито да се включват в организации и колективи, не могат да бъдат дисциплинирани, нито производителни и ефективни, поради което те закономерно отпадат или биват изхвърляни. Закономерно попадат в зоната на „излишното” население – доколкото те са трудово безпомощни, поради което се оказва, че са и икономически безполезни.

Това „излишно” население частично бива допускано в реалната икономика. Това се прави целенасочено от съвременните демократични държави – чрез социални програми за трудова и след това за обществена интеграция. Такава беше програмата на МТСП „От помощи към заетост” – но тя през няколкото години активна работа обхвана едва няколко хиляди, при наличен контингент от стотици хиляди души.

Много по-масово включване в реалната икономика става чрез извършване на аутсайдерски труд – работа, която не биха приели „нормалните” граждани: мръсна, непрестижна, гастърбайтерска, черна. Такава работа се поема или от външни мизерстващи пришълци-гастърбайтери (в западните страни), или от вътрешни аутсайдери (все още преобладаваща ситуация у нас).

Няма спор, че е добре такива хора да работят. Но от друга страна трябва ясно да се каже, че такава работа сама по себе си е форма на утвърждаване на обществената изолация и стигматизиране. Освен това такава работа се извършва само от малка част от контингента, останалите продължават да са извън работната сила. Съответната общност като цяло си остава в зоната на аутсайдерство и маргиналност, остава със съответен девиантен манталитет.

Четвърто, масовизиращо се нежелание да се работи.

Класата на ленивите също се изключва от обществения производствен процес. Но вече по логиката на *субективното нежелание* да се работи, да се полага лично усилие за трудова и професионална реализация, за личен принос при създаването и възпроизводството на общностното и общественото богатство.

¹¹ Тофлър, Алвин. *Трусове във властта...* С., 1996, с. 20, 35; в стратегията Европа 2020 се говори за „цифрова (дигитална) икономика”.

При този вариант личната трудоспособност и производителни качества и потенциал не се материализират. Но не поради външна обективна невъзможност или принципна неспособност, а поради лично субективно нежелание и липса на конкретна трудова и продуктивна мотивираност. В обществото на високото масово потребление и на личните свободи и егоистичния индивидуализъм, „принципът на реалността“ за много хора се подменя от доминиращия „принцип на удоволствието“ (по Фройд, Маркузе, Фром). Нежеланието и отучването да се работи става културен феномен на съвременната епоха. От „хomo faber“ се преминава към принципите на „хomo ludens“ (homo ludens, man the player, the play element of culture).¹²

Преминава се по естествен път, според логиката на високия жизнен стандарт и потребление, които сам̀ по себе си свалят градуса в мотивацията за трудово усилие. Психологически и ценностно става дума за хората, които се стремят към добър или висок материален стандарт, но без лично трудово участие, без съответни институционални ангажименти, без влагане на лично време и усилия в общественно-производителна и значима дейност.

Освен това се преминава и според логиката на масовото преместване на работна сила от непосредственото производство към услугите. При последното изнурителната работа често се заменя от „чакане“ на клиента, „гледане“ в контролните прибори, „готовност“ да възникне проблем. Работата в този смисъл става пасивна, обездвижена, безмисловна, което от психологическа гл.т. е приучване към нещо като „*работа без да се работи*“.

Към принципите на „хomo ludens“ се преминава и чрез социалното инженерство. Под действието на индустрията за пропагандиране и индоктриниране, преди всичко сред младите поколения, на философията на хедонизма, моделите на живот чрез и заради забавлението, игровите инфантилни образци на модерния човек.

В системния обществен баланс между производство и потребление, отдаване и придобиване, създаване и консумиране, просоциалност и егоцентризъм, солидарност и егоизъм, общностност и индивидуализъм, тези хора са от страната само на второто. Поне така им се иска, така изграждат своята жизнена стратегия, обществения си статус, начина си на живот, интимното си социално пространство.

Пето, разпространение на *спекулативна икономическа нагласа*.

Нежеланието да се работи ценностно обхваща значителна маса от трудоспособното население, преди всичко от младите поколения и някои общности. Сега то се допълва от още един субективен фактор: спекулативната икономическа нагласа.

Голяма маса хора участват в икономиката, но нетрудово и непроизводително, а консумативно. Разчитайки основно на доходи от валутно и борсово спекулиране, от спекулативна търговия с недвижими имоти и други скъпи вещи, на доходи от дивиденди и лихви, ренти и наеми. Това е така нар. „*ирационална пазарна*“ икономика в противовес на дефинираната от Макс Вебер „*рационална пазарна*“ икономика.¹³ От морална гл.т. това е потребителско-егоистично участие в икономическия процес – други работят и създават общественото богатство, а тази категория хора участват само при преразпределяне на съответните печалби и доходи.

Такава спекулативна философия за участие в икономиката споделят не само

¹² Виж Хьойзинха, Йохан. *Homo Ludens...* С., 2000. (1938)

¹³ Виж Владимиров, Желю. *Културното наследство...* С., 1999, с. 83-86, 150-152.

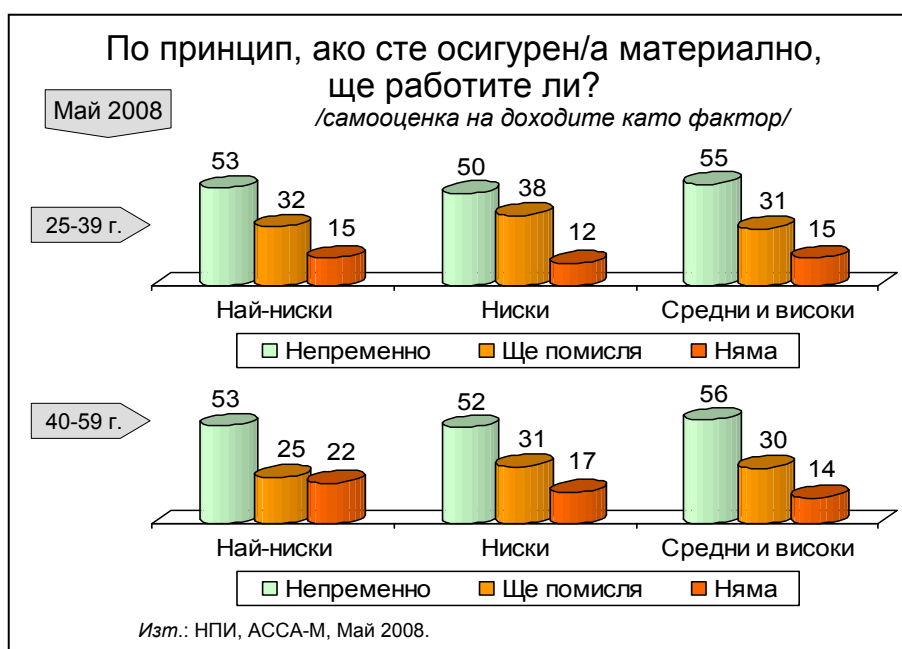
собственици на големи по стойност и производителност средства за производство, не само бизнесмени и капиталисти, не само привилегированите при така нар. „кредитно-потребителски капитализъм”.¹⁴ Тази жизнена и икономическа философия се споделя и от голяма маса „обикновени” граждани – от средните ниски слоеве, и дори от работническо-чиновническите относително бедни слоеве. Така към 4-та типологична група на капиталистическите предприемачи, определена от Зомбард като „спекуланти”, реално се добавя огромна маса не богати и дори бедни граждани, които се поддават на такава *рентиерска и спекулативна* жизнена философия.¹⁵

Те могат да са рентиери, но и деца на рентиери, които имат недвижима собственост и я отдават за висок наем или рента – тук се лежи върху натрупаната собственост, от родителите или от предишна активност, която се предоставя като производствени активи и средства за чужд бизнес или за битово ползване то други хора. Те могат да са притежатели на много и печеливши акции от проспериращи компании, получаващи значителни дивиденди – тук се лежи върху собственост и финансовия преразпределителен механизъм.

Те могат да са млади и атрактивни жени, които се отказват от работа и кариера, за да се радват на лукса, който им осигурява любящ родител или съпруг, но и временно благосклонен всеотдаен приятел или серия от „връзки” с дебели портфейли.

Те могат да са и „скромни” момчета, които въпреки своята напреднала възраст (30, пък и 40 години) не желаят да се отделят от мама е та-

те, които си ги гледат всеотдайно, поемайки всичките им битови и материални разходи и грижи. А той все не си намира подходящата работа. Не успява да се задоми с подходяща партия. Не дочаква подходящ момент да си роди дете. Свободата се затваря по ходене по рутинни кафенета, по мачове и кръчми, или до някакво странно хоби, което те откъсва от „обикновените” хора, а често пъти от общуване с по-широк кръг хора. За този типаж сегашната интернет-мания е добре дошла.

¹⁴ Огромен е размерът на изсмукваното обществено богатство по линия на тази спекулативна икономическа логика и философия. За това говорят много факти. Напр. в ранните години на „шоковия преход”, 1990-1994, потребителските цени са нараснали 38 пъти, докато цените на производителите са нараснали едва 14 пъти. Някои са присвоили разликата. Стоейки на входа или на изхода на реалното производство, присвоявайки комисионни и подкупи, постигайки монополно високи крайни цени. Виж Савов, Стоядин. *Макроекономика*. С., 1999, с. 355.

¹⁵ Виж Зомбард, Вернер. *Буржоа...* Москва, 1994, с. 75; Колев, Благой. *Култура на предприемачеството*. С., 2002, с. 25-36.

Те могат и, обратно, да са хора от сенчестата част на обществото – организирани рекетъори и луксозни проститутки, страховити мафиоти и наркопласъори, трафиканти на луксозни крадени коли, на деца и момичета, посредници в корупция и фалшифициране на ценни документи. Тук вече доходите се получават не доброволно и легитимно, а обратно – или чрез девиация, или чрез престъпност и насилие. Но целта е същата – гарантирано и високо потребление, но без обществена производителност, без лична реализация чрез професия и труд.

Ситуацията в България вече две десетилетия е, че по всички тези линии в „класата на ленивите“ биват въвличани много и все повече деца и младежи. Това вече е открояна прослойка сред младите поколения. Настойчиво действа и масова пропаганда на успеха чрез такива жизнени стратегии и начин на живот. По същество активно се формира паралелен морал и ценностна система на тази консуматорска и паразитираща класа, която публично и агресивно опонира на традиционния морал на човека като трудещ се гражданин и отговорен съгражданин. Става дума за пропаганда с три взаимно индуциращи се компонента: (1) култура на хедонизма, на инфантилизирания хедонизъм, на принципа „шоуто продължава–забавлявай се–бъди куул“; (2) култура на парите като висша ценност и житейска цел, без морални ограничители, без социален страх и въздържащи скрупули; (3) култура на потребителския индивидуализъм, на заучения его-центризъм, която е алергична към всяка и всякаква проява на общностно и колективистично, вкл. спрямо семейното и родовото, уважителното отношение между деца и родители, вкл. като лоялност към работодатели и колеги.

Всички по-горе споменати типажки също са участници в икономическия процес, но само на входа и на изхода в реалния производствен процес. В най-добрия случай на входа те предоставят полезни финансови и производствени средства, своя собственост, която други да ползват като производително средство. След това на изхода очакват и получават своето „възнаграждение“, когато се преразпределят доходите от стопанската дейност и икономическия процес. Проблемът е, че по логиката на частната собственост и нейната „свещеност“ в сегашното обществено устройство, на изхода те очакват прекомерно голям и все по-голям дял от реализираната печалба и доход – така комисионерът отнема реалната печалба на производителя, даващият под наем задушавана магазина с високия наем, така банките и лихварите отнемат силата на семействата и фирмите, които вземат скъпи кредити от тях.

По същество това е един до голяма степен паразитен елемент в производствения цикъл и когато той отнема прекалено голям дял от печалбата и дохода, тогава производството бива задушавано – (1) нито може да се реинвестира за развитие и разгръщане; (2) нито реалните производствени участници могат да получат достойно възнаграждение, което да ги мотивира. По тези две линии всеки производствен процес, който е прекалено обременен с такъв посреднически и паразитен елемент, влиза в спирала на стагниране и задушаване. Когато това стане феномен в рамките на цял икономически отрасъл или на икономиката като цяло, тогава става стагниране и задушаване в мащаба на отрасъла или на икономиката като цяло.

Шесто, отказ от борба за добър живот.

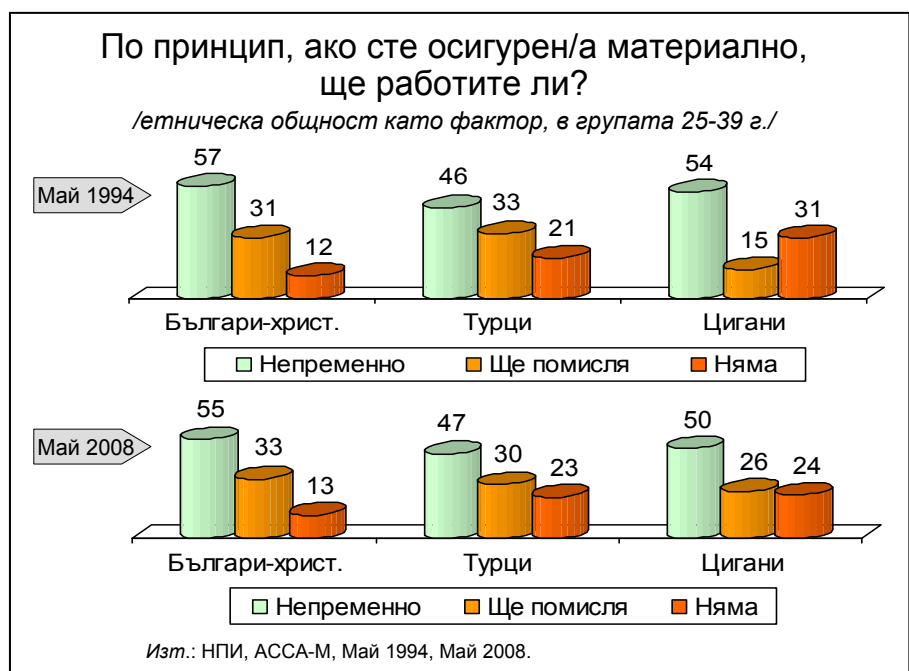
Стратификационно класата на ленивите се разделя в два големи слоя: единият е от хора, които имат добри и високи, дори много високи нетрудови доходи (законни или нелегитимни, морални или аморални). Те имат възможност без лично да работят да поддържат добър, висок, дори много висок материален стандарт на жи-

вот. Това са хора, които не са под материална и икономическа принуда да работят – те са материално и финансово обезпечени. Дилемата им е ценностна и психологическа. За тях трудът не е ценност, не е водеща личностна ценност. Те не приемат, че пълноценната им личностна реализация и изява минава през труд и професия, през усилия за кариера и за адаптация в трудов колектив и дисциплина в институция. Те не считат, че консуматорската жизнена философия, с повече или по-малко елементи на паразитизъм, е нещо лошо и осъдително. Това са все хора, които имат условия за *лесен* добър живот и те потребителски се възползват.

Но по-интересен е *другият* слой. Обратно на горните той е съставен от хора, които живеят с ниски, много ниски, дори с мизерни доходи. Би могло да се предположи, че точно поради това те биха били мотивирани да търсят работа, а когато имат работа – да търсят повече и по-добра работа, да полагат усилия да придобиват опит и по-висока производителност, за да намират по-платена и добра работа. Може да се очаква, че ситуацията си на бедност и маргиналност те ще приемат като икономическа мотивация да работят, повече и по-активно. Очаква се, че бедността е стимул за мобилизация и лично усилие, за повече работа, за проява на изобретателност и житейска гъвкавост. Голяма част от относително бедните, от бедните с малка дълбочина на бедността са именно такива хора, семейства, приятелски и колегиални групи.

Но колкото дълбочината на бедността става по-голяма, толкова тя в повече демотивира и отчайва хората. Повече хора, които са около и под чертата на мизерията (жизнен минимум, абсолютна бедност), вместо да са по-активни трудово се поддават точно на обратното – отказват да се мобилизират и да полагат лични усилия за да се измъкнат от нищетата, отказват сами да се борят за добър живот, за да се измъкнат от блатото на мизерията, от стигматизирането, от аутсайдерството.

Става дума за хора, които под тежестта на дълбоката бедност и мизерията, на маргинализацията и съзнанието, че в рамките на обществото са в пределно ниска, оцетена и дискриминирана позиция, се отчайват и стават апатични, демотивират се за лично усилие. Отказват се принципно от труда, от производителния труд, от измъкване от блатото чрез труд. Всъщност това е път към лумпенизиране, към принципно обществено декласиране и пропадане. Затова има не само отделни хора и семейства, но и по-многобройни общности, които си изграждат *негативна*

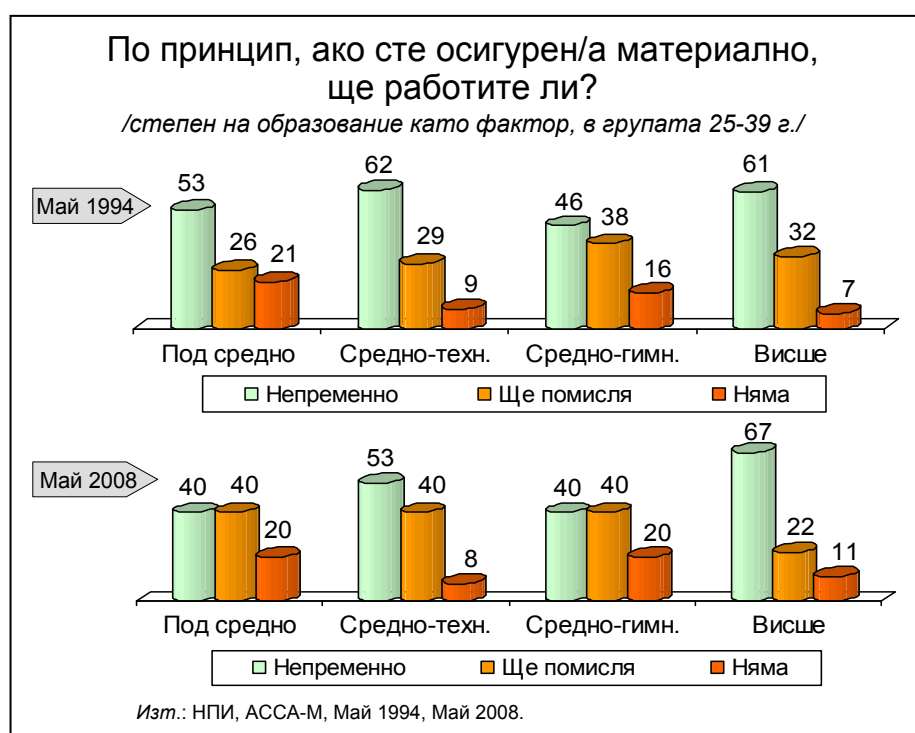
стратегия на оцеляването, като обърната форма на житейски успех – чрез девиация и престъпност, чрез просия и проституция, чрез социални помощи и позата на жертви на обществото, чрез самостигматизиране.

Тук остро стои въпросът за функционирането на обществото, което изтласква някои специфични общности към дъното, към мизерия и в изолация. Но наред с това очевидно става дума и за ценностна и психологическа дилема. За тези хора всяка работа и всяко усилие да се работи губи смисъл, те казват че „няма смисъл”. И наистина къде е смисълът, ако от работата си ще получават доходи на равнището на мизерията – става дума за всички онези житейски случаи, при които е по-изгодно да се получават помощи и благодеяния, вместо да се работи нещо за мизерно заплащане и без здравни и социални осигуровки. Къде е смисълът, ако самата работа, която им се предоставя, е форма на обществено маргинализиране и стигматизиране, и води към социална изолация. Очевидно е, че в подобни случаи отпада смисълът да се работи нещо конкретно, а така с времето се стига и до идеята, че няма смисъл да се полага усилие за да се работи каквото и да е.

Такава социална логика възприемат голяма част от неграмотните и малограмотните, които не могат да си намерят и да удържат сносно заплатена работа. Това е социална логика на гето-общности, които не могат да разчитат на работа за повече от мизерно възнаграждение и винаги непрестижна. Това е самооправдаваща логика на затънали в пиянство и лумпенизация хора, които вече не са способни да удържат добра работа, а ако намерят такава, обикновено бързо биват изгонвани дори от добронамерени работодатели. Това е самостигматизиране на хора, които вече не са способни на продължително лично усилие и търсят оправдание в лошото общество и жестоката държава. Това е затъване в комплексираност и безперспективност на дълбоката бедността.

Но виждате от данните в следващата графика, че и сред образованите слоеве има не малко хора, които елиминират работата от високите нива на своята ценностна скала. Това са хора с професия и дипломи, които така и не са могли да приемат, че жизнената им кариера може и трябва да се гради върху тях.

Всички тези хора, и от ниските, и от високите слоеве, се включват в състава на новата класа на *ленивите*. От друга страна, те сами се причисляват и към класата на *излишните*. Доколкото в съвременното общество личният успех е възможен, но само след успех в остра и все по-остра конкуренция – за позиции и статуси, за възможности и реално ползвани права, за лично достойнство и просперитет. Когато принцип на живота е конкуренцията,

а предпоставка за просперитета е личната борба за успех, тогава демотивацията за борба дори за елементарни неща, за житейски минимум, за минимум дос-

тойнство и гражданска пълноценност, означава само едно – не просто загуба на житейски позиции и изпадане, но и преминаване отвъд социалната черта на декласирането и аутсайдерство, лумпенизиране и човешко деградиране.¹⁶

Може да се обобщи, че съвременното общество със своята технологична динамика, институционална стресовост, социална поляризация, и разбира се, със своята агресивно натрапвана масова култура активно генерират двете класи – на ленивите и на излишните.¹⁷ Те бързо се масовизират, обособяват се граждански, сред тях се създава чувство за общностна принадлежност, формира се специфична жизнена философия и политическа ориентация. Те на пръв поглед изглеждат дифузирани, разпръснати, неорганизирана маса. Но всъщност са достатъчно организирани и склонни към организиране, доколкото имат еднотипно мислене, еднотипна социална психика, имат реална общност от интереси, а това закономерно води и до еднотипно масово икономическо и обществено поведение. Важно е, че те като гражданска маса са готови да бъдат и политически представяни, при нужда и мобилизирани.

Това са масови общности. Могат да бъдат причислени към понятието „класа“, доколкото и те се рекрутират според „*основното обществено отношение*“ (по Маркс) – (1) имащи или нямащи собственост върху средства за производство; (2) и въз основа на това съответно участие или неучастие в процеса на обществено производство; (4) и след това при разпределението и преразпределението на богатата.

Тези две масови общности-класи имат битие на специфични „*класи-В-себе си*“ и могат да бъдат идеологически и политически сплотени като „*класи-ЗА-себе си*“. За последното има поне два очевидни примера от годините на Прехода: едната е класовата общност на така нар. „*реститутки*“. Значителна част и от младите сред тях се отказват от труд поради наличие на значителни рентниерски доходи, с които задоволяват и презадоволяват потребителските си нужди. Имат типично класово общностно самосъзнание с реваншистка дясна идентификация, със съответна политическа целенасоченост и гражданска активност; другата е класовата общност на циганските гето-общности. Те са компактно население, обособени, общностно сплотени и добре организирани. Живеят и действат в обществото именно като класа на изключените и дискриминираните – в икономиката и държавата, в политиката и гражданските отношения.

¹⁶ Виж Филипов, Димитър. *Социална икономия...* Кн. II, В., 2004, с. 110, 119, 176, . Говори за „*нови лумпени*“ – хората, които получават социални помощи, задоволяват се със социалното положение на „*храненици*“; човешка маса от унизени и обречени да бъдат изтласкани към дъното на обществото, *примирени в жалкото си оцеляване*, разчитайки на милосърдие и благотворителност.

¹⁷ Виж Бжежински, Збигнев. *Извън контрол...* С., 1994. Говори за „*перманентно изключените*“, с. 76. Както и за нуждата от контрол върху удоволствието като цел, върху самозадоволяването като самоцел, и по-конкретно над „*маниакалния стремеж към материални блага и непосредствено удовлетворяване на морално неограничавани от нищо лични желаниа*“, с. 65, 11, 81-83, 119, 182. Принципът „*Бог е мъртъв*“ печели повече привърженици не в страните с атеизъм, а в западните либерални демократични общества, което говори за огромна „*духовна празнота и морален вакуум*“, следствие е от медиите, които сеят „*морална поквара и културен упадък, вулгарност и израждане на ценностите*“ чрез „*сладострастието, секса и сензацийата*“, чрез „*крайно насилие и бруталност*“, чрез стимулиране на „*най-ниски инстинкти на ненаситния потребител*“, чрез „*изкуствено предизвикани желаниа*“, които изместват потребностите на хората, с. 78-83.

Позициониране на двете нови класи

Въпросът за позиционирането на тези две нови класи в съвременното общество е принципен, тук само ще го маркирам. Представям виждането си в следващата схема на основната класова стратификация по Карл Маркс и нейното модифициране сега, при Глобализацията.

Новите класи – на *ленивите* и на *излишните* – се разполагат *вертикално* в стратификационния профил на обществото. Не се позиционират основно хоризонтално, както класическите по Маркс класови, съсловни и професионални прослойки. Вертикално, доколкото и в двете класи се включват *компоненти от основните* страти, от основните класи и съсловия. Включват се части на елитите, заедно с части от средните класи и прослойки, наред с части (далеч по-масови) от низовите работнически, земеделски и чиновнически прослойки, както и от социалното дъното – аутсайдерски и маргинални прослойки, изолирани малцинствени общности, гето-общности.

Това са контингенти от така нар. „*активно население*” или по-точно „*население в трудоспособна възраст*”. Но контингенти, които не се включват в неговата производителна част, в така нар. „*работна сила*” – според демографското и институционалното понятие за работна сила в нея се включват само активно заетите и работещите в икономиката, плюс безработните, които търсят работа и които имат административно право да бъдат регистрирани като безработни. По същество става дума: (1) за *активно население*, което остава *производствено пасивно*; (2) за *трудоспособно население*, което не се включва в *обществено-полезен труд* и производство; (3) за *работна сила*, която не работи.

Тук е важно е да се подчертае, че между двете нови класи – на ленивите и на излишните – става *взаимно преливане, взаимно индусиране, дори частично сливане*. Не-

желаещите да работят и отказващите да реализират своята професионална подготовка и компетентност бързо изостават, губят квалификацията си, стопяват се уме-

Основна класова стратификация по Карл Маркс: модифицирана при Глобализацията

Олигархия – капиталова, финансова, властова.

Класа на КАПИТАЛА

(Собственици върху ср. за пр-во и парите, контролиращи държавната власт, медиите и обществ. мнение, образоват. и здравната системи; висок мениджмънт.)

Класа на производителния ТРУД – работници и земеделци,

търговци и услуги, чиновници и служители, среден и низов мениджмънт, социални дейности, интелигенция

Класа на “ЛЕНИВИТЕ”

Класа на “ИЗЛИШНИТЕ”

Класа на “ИЗЛИШНИТЕ” – безработни, мизерия, гето-общности

А-социални и анти-социални слоеве; “изключените”

Свърхелити и ЕЛИТИ

Висока-експертна, средна и ниска СРЕДНИ КЛАСИ

Ниско заплатени работници и служители; относителна бедност; НИСКИ КЛАСИ

Общество на ЛИЧНАТА свобода, но на ВЕЩНАТА зависимост (Демократични публични отношения, мобилни социални граници между слоевете в стратификацията и в социално-професионалното диференциране)

Автор: Михаил Мирчев, 2006, 2008.

нията им, сковава се адаптивността им, ерозират трудовете им добродетели. Така те сами изместват себе си към класата на излишните, защото ако животът ги постави на работно място и ги натовари с отговорности, те бързо се отказват или бързо биват измествани от по-подготвени и будни хора. Обратно, изхвърлените от труда и кариерата им хора, са в риск да развият антимотивации, да се отпуснат и отчаят, да се поддадат на страха от пропадналото бъдеще и обидата от несправедливостта спрямо тях. Те се поддават на бездействието, на неинициативността, на недоверието, че могат да завъртят своя живот отново в позитивна посока.

Както вече се каза двете нови класи *натрупах* маса в условията на Прехода в България, през последните две десетилетия. Това е един от плодовете на така нар. „демокрация”, както и на възприетия крайно либерален и шокос модел за трансформации в икономиката и след това закономерно във всички останали обществени сфери. Новата масова класа на излишните застана редом с класата на интегрираните граждани, а новата класа на ленивите застана редом с работещото общественно-производително население.

Това е *обективен* процес. Той бе обективно *индуциран* след включването на България в системата на западните капиталистически общества – адаптирайки се към техния икономически, граждански и политически модел на обществото. Заедно с това той бе *инженерно* продуциран от политическите сили на Прехода. Наслагването между обективен интеграционен процес и субективно властово усилие доведоха до днешните структурни ефекти в България, до изкристализиране на новата стратификационна структура на българското общество.

Както вече беше отбелязано в цялата история, допреди няколко десетилетия (допреди две в България), в обществото е действал доминиращият принцип – „*щом си здрав и прав не може да не работиш*”. Обществото е съществувало така, че почти всички хора са работели, при това са работели обществено полезни дейности (вкл. в дома и домашното стопанство). Били са участници в стопанския производителен цикъл на обществото като цяло. Който не е работил, *първо*, е бил обект на морално осъждане и изключване, и *второ*, като правило е бил преследван от закона или от остра морална санкция. Било е допустимо да не работи само онзи, който не е способен да работи – поради болести, временни състояния на неразположения, тежка инвалидност.

В съвременното общество твърде много здрави и прави, умни и образовани, квалифицирани и производителни, можещи и знаещи хора не искат да работят или не им се дава възможност, излизат доброволно или принудено извън работната сила на обществото. Това е въпрос на ценности и ценностен избор или на запушен и деформиран пазар на труда. В единия случай определяща е ценността „труд” – дали е важна за човека, или има алтернативни ценности, жизнена философия, в която трудът е нещо нежелано и архаично. В другия случай предопределяща е наличната структура на реалната икономика, наличното технологично равнище в нея, обемът и качеството на наличните работни места и позиции.

Имаше десетилетия, от времето на теорията за *конвергенцията* (50-те до 80-те год. на XX век) и по време на частичната дисперсия на акционерния капитал – масово сред средните класи и дори сред части на низовите класи, когато се твърдеше, че основното класово разделение по Маркс се размива и обезсилва. Изглеждаше, че това става на практика в така нар. „*икономически развити страни*”, че отпада като „*основно обществено отношение*”. Подменя се от властовите отношения и от про-

фесионалните разделения. Подменя се от разделението на знаещи и незнаещи, интелектуално образовани и плиткоумно малограмотни. Унищожавана се поради преместването на доминантата от производствените отношения към потреблението и стратификацията по ниво и стил на потребление в „обществото на *благоденствието*”.

Наистина много неща са се променили за 150 години от времето на Маркс. Класата на капитала е променена. Днес тя се организира и функционира по различен начин, афишира се по различен начин, законодателно и политически действа по различен начин. В своето „*конвенционално лицемерие*” тя е поразително изкусна.¹⁸

Класата и на пролетариата също е променена. Преди всичко защото масата ѝ рязко намалела – индустриалните работници като процент в общата икономическа структура на обществото вече са малцинство. Още, и защото масово се променя характерът на труда на значителна част от промишлените работници – поради автоматизация, компютризиране и роботизиране на огромна част от производствените процеси. Още, доколкото социалният ѝ манталитет се „*обуржоазил*” поради покачването на стандарта на живот в богатите западни страни. Накрая, и защото нейният класов оптимизъм и идейна идентичност бяха жестоко прекършени и смачкани след катастрофата на социализма като обществено и икономическо устройство, и като самостоятелна държавно-политическа зона („*втори свят*”).

Заблуждава обстоятелството, че голяма част от предишната работническа класа със „*сини якички*”, днес са заменени от нарасналата маса чиновническо работничество с „*бели якички*”.¹⁹ Това са служители и чиновници, които по подобие на пролетариата работят в големи канцеларии като цехове, затиснати от бюрократични йерархии и строги инструкции, организирани на поточен „*фабричен принцип*”. Трудът им е на чисто и тихо място, изглежда умствен, но по същество е толкова рутинен и ниско платен, продължава да действа принципът на елементаризираната специализация и работата на конвейер (този път информационно-документален конвейер). Имат гражданско „самочувствие”, което е типично за ниска и експлоатирана прослойка, за онеправдана и експлоатирана трудова класа, за социален слой на относителната бедност и ограничените житейски възможности и перспективи.²⁰

След изстиване на илюзиите от 60-те до 80-те години в САЩ и Западна Европа, сега тези ниски чиновнически прослойки вече отново не могат да мечтаят за потребителски стандарт като на средна класа, отново са в ситуация на очевидна относителна бедност, както и на процес на стресиращо обедняване (плод на Глобализацията). Обективно е дошло време отново да се осъзнае, че тези масови работещи прослойки не са средна класа и са структурно в жизнена ситуация и йерархична позиция, еквивалентна на предишния класически промишлен пролетариат, заедно със

¹⁸ Енгелс, Фридрих. *Произход на семейството...* С., 1967, с. 174-175.

¹⁹ В САЩ през 1956 г. работниците и служителите от сферата на услугите надминават по численост индустриалните работници. В следващите 2-3 десетилетия това става и в страните от Западна Европа, както и в европейските социалистически държави.

Алвин Тофлър метафорично говори за „*електронен пролетариат*”, позовавайки се на Джордж Оруел. В: *Трусове във властта*, с. 235; Мануел Кастелс използва термина „*чиновнически пролетариат*”. В: *Възходът на мрежовото общество*. Стр. 232; Джон Гълбрайт акцентира на увеличаващата се маса хора, които работят със символи – можем да ги наречем *символен пролетариат*.

²⁰ Виж Пачкова, Петя. *Елитът на прехода...* С., 2003, с. 9-15.

сегашната му останала маса (при 20-ина процента заети в индустрията в съвременните развити икономики).

Моето убеждение, е че въпреки промените в характера на труда, въпреки различната съвременна стратификация на масовите трудово-професионални общности, както и въпреки илюзиите за класово издигане на низовите работнически и чиновнически професии, марксовият основен класов разделител продължава да е валиден и днес. Обективно продължава да действа формулираното от него основно обществено отношение. Въз основа на него продължава да се структурира обществото, детерминира се стратификационния му профил, основната система от неравенства и конфликти в обществената система.

Всичко това не само следва да се признае, но и в основната структура на класите и трудово-професионалните съсловия следва да се въведат двете нови класи. Доколкото те вече наистина са масови, доколкото имат обективна икономическа основа за своя специфична гражданска идентичност, както и за особена житейска философия и присъща им идеологическа нагласа и съответна политическа целенасоченост. А и всичко това е доста пряко свързано с демографската криза, с моралната пълноценност и устойчивостта на семейството, със здравословното възпроизводството на българската нация и производителността на работната сила в страната ни.